

„АЛТЕРНАТИВНА“ ЛИТЕРАТУРА – СТИЛОВИ И ТЕМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В ЮЖНОСЛАВЯНСКИ КУИЪР ТВОРБИ¹

Недялко Желев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“ (България)

‘ALTERNATIVE’ LITERATURE: STYLISTIC AND THEMATIC SPECIFICITIES OF
SOUTH SLAVIC QUEER WORKS

Nedyalko Zhelev

Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria)

nedyalko.zhelev@abv.bg

Abstract: The article focuses on works important to Serbian, Croatian and Slovenian gender literature written after the breakup of Yugoslavia – the novel *My Name is Damjan* by Suzana Tratnik and *Decent Life*, a collection of short lesbian stories from former Yugoslavia. The goal of the text is to present the position of the ‘alternative’ in a society that has difficulty accepting ‘others’, and how the life story of characters manages to build an idea of the difficulties, acceptance and rejection of people who decided to openly declare their sexual orientation that differs from the mainstream one. The attitude of relatives or strangers towards members of the LGBTQ+ community in the Slavic cultural space is examined. The aim is to bring out similarities in the plot and thematic patterns that are present in the analysed works of the most recent literature from the region, as well as between the stylistic specifics that turn out to be key in the analysis of queer literature.

Keywords: queer, gender, Yugoslavia, alternative, difficulties

Резюме: Текстът се фокусира върху важни за сръбската, хърватската и словенската джендър литература произведения, написани след разпада на Югославия – романът „Името ми е Дамян“ на Сузана Тратник и „Приличен живот“, лесбийски къси разкази от бивша Югославия. Целта на доклада е да се представи позицията на „алтернативния“ в общество, което трудно приема „другите“, като житейският разказ на героите успява да изгради представа за трудностите, приемането и отхвърлянето на хора, решили открито да заявят своята различна от масовата сексуална ориентация. Разглежда се отношението на близки или непознати спрямо представители на LGBTQ+ общността в славянското културно пространство. Цели

¹ Това изследване е подкрепено от Министерството на образованието и науката по Националната програма „Млади учени и постдокторанти – 2“ в рамките на проект „Куиър тенденции в избрани романи от славянските литератури през новото хилядолетие“ (N РД 19-256/20.07.2022).

се да се изведат приликите в сюжетните и тематични модели, които присъстват в разглежданите произведения на най-новата литература от региона, както и между стиловите специфики, които се оказват ключови при анализа на куиър литературата.

Ключови думи: куиър, джендър, Югославия, алтернативен, трудности

През XX и XXI век с развитието на социалните и хуманитарните науки, с появата на трудовете на Зигмунд Фройд, Жак Лакан, Жак Дерида, Мишел Фуко, Джудит Бътлър и др., както и със зараждането на нови политически движения и идеологии, хомосексуалността постепенно започва да губи своя статус на табу, а разделението на представителите с различна от „нормалната“ сексуалност се разширява. Куиър идентичността започва да служи като инструмент за „дешифрирането на текстове“, както отбелязва психоаналитикът и автор Норийн Джифни в „улесняваща среда, в която се развива връзката на читателя с даден текст, или в онтологично свойство, което чака да бъде разкрито в самия текст“² (Giffney 2009: 7).

За разлика от САЩ и Западна Европа за Централна и Източна Европа преломната 1968 г. не се свързва с опит за индивидуално освобождение от патриархалните и консервативните ограничения, които държавата възпроизвежда, а по-скоро емблематична става съпротивата срещу тоталитарните режими (Мартенските събития в Полша, Пражката пролет в Чехословакия, студентските протести в Югославия). Поради това и социалните изследвания в страните на Балканите са насочени предимно към развитието на политическите системи и на икономическите и обществените процеси в тях. Условието на комунистическия режим, участието на отделните държави в една по-голяма цялост (тази на Югославия), както и положението на своеобразна изолираност спрямо западната култура и социален живот, допринасят за непопулярността на теми като положението на „алтернативния“ и хомоеротизма в литературата. Така интересът към куиър и джендър изследванията/ литературата в страните от бивша Югославия нараства по-късно спрямо американската и западноевропейската култура, а джендър тематиката в трансформиращите се общества акцентира предимно върху институционалните рамки на неравенството, като пренебрегва жизнения свят на куиър идентичностите, тяхното самопреживяване и динамика.

Настоящото изложение се фокусира върху важни за сръбската, хърватската, босанската и словенската джендър литература произведения, написани след разпада на Югославия, а именно романът „Името ми е Дамян“ (2001 г.) на словенската писателка

² Преводът на всички цитати от език, различен от българския, е мой, бел. авт.

Сузана Тратник и сборникът с кратки разкази „Приличен живот. Лесбийски къси разкази от бивша Югославия“, издадени под редакцията на Драгослава Барзут (първо издание 2012 г. с 43 текста от 21 авторки; българско 2022 г. с добавени 4 разказа от македонското издание – 47 разказа от 24 авторки). Статията прави опит да представи позицията на „алтернативния“ в общество, в което „другите“ трудно получават одобрение, като житейският разказ на героите успява да изгради представа за препятствията, приемането и отхвърлянето на хора, решили открито да заявят своята различна от масовата сексуална ориентация. Разглежда се отношението на близки или непознати спрямо представители на LGBTQ+ общността в славянското културно пространство. Текстът не цели задълбочено да анализира разликите между куиър теорията и гей и лесбийските изследвания, а използва някои от основните им идеи, за да представи сходни черти в разглежданите произведения. Поради това терминът *queer* се употребява със своето генерализиращо значение, докато отношението между посочените литератури се осланя на делението общо и частно. В изложението се демонстрира, че независимо дали произведенията на джендър литературата биват разглеждани като конкретно „лесбийски“, „гей“ или под „куиър чадъра“, помежду им могат да се изведат прилики между стиловите специфики, както и в сюжетните и тематични модели, които присъстват в разглежданите творби от най-новата литература от региона.

Изясняването на понятието *куиър* или *куиър идентичност* е свързано с известни предизвикателства, като трябва да се вземе предвид и фактът, че социалният термин не е възникнал внезапно. Появата му е свързана с необходимостта от общо название в рамките на една неособено хомогенна група, каквато е тази на сексуалните и джендър малцинствата, а британският социолог Мери Макинтош отбелязва, че понятието *куиър* „се определя повече от това, което не е, отколкото от това, което е“ (McIntosh 1997: 365). В практиката терминът често бива асоцииран с и използван като синоним на „гей и лесбийка“ или като съкратено наименование на членовете на LGBT общността, което до известна степен функционира като „неверен обединяващ чадър, под който се набутват всички „куиъри“ от всички раси, етноси и класи“³ (Anzaldúa 2009: 164). На практика е трудно да се говори само за една теория или едно определение, поради което различните изследователи приемат различни подходи. Така например според Джифни употребата на

³ В началото на 90-те години на XX век организацията *Queer Nation* си поставя за цел да промени наложеното мнение и употреба на термина *queer*, който най-често бива използван като пейоративно и обидно определение за хора, които изпитват сексуално привличане към същия пол. Постепенно започва да се налага разбирането за общ термин, така нареченият „чадър“, който посочва разликата от „нормата“.

социалния конструкт „куиър“ цели да се посочи „флуидността в идентичността като историческа и условна социално конструирана фикция, която [...] забранява определени чувства и действия“ (Giffney 2009: 2), а в книгата си „Куиър теории“ (*Queer Theories*, 2003) Доналд Хол изказва мнението, че понятието „подчертава разрушителното, раздробеното, тактическото и условното“, докато самата теория трудно може да бъде приета за „прост монолит“ (Hall 2003: 5).

Първата употреба на термина „куиър теория“ се свързва с феминисткото списание *Differences* и специализираното му издание от 1991 г., което носи заглавието „Куиър теория: Лесбийска и гей сексуалност. Въведение“ (*Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities. An Introduction*, 1991). Редакторът на изданието Тереза де Лауретис отбелязва, че:

Терминът „куиър“, в съпоставка с „лесбийска и гей“ от подзаглавието, има за цел да маркира известна критична дистанция спрямо последната, вече установена и често удобна формула (de Lauretis 1991: iv).

Авторката проследява някои от различните употреби на понятия като „хомосексуалист“, „гей“ и „лесбийка“ и отбелязва нуждата от обща фраза/ теория, която има за цел да избегне разграниченията и необходимостта от придържане към тези термини и техните идеологически задължения, а вместо това да ги „трансгенерира и надхвърля – или най-малкото да ги проблематизира“ (de Lauretis 1991: v). И други текстове от същото издание правят опити да изведат дефиниция на куиър теорията и да я съпоставят с вече битуващите джендър изследвания. Сред есетата е и „Проследяване на вампира“ (*Tracking the Vampire*) на Сю-Елън Кейс, в което, в по-обобщен вид, изследователката излага определение за проблематичното куиър теоретично поле, като го сравнява с това на гей и лесбийските изследвания. Според нея основната разлика е, че куиър теорията не е джендър специфична. Тоест, подобно на „хомосексуален“, куиър назовава привличането към представители на същия пол, но не конкретизира кой точно е той, като се разполага не в пространството на джендъра, а в това на онтологията (Case 1991: 2–3)⁴.

⁴ Говорейки за връзката между отделните изследвания, Кейс определя проблемите като исторически, но и теоретични. Причината за това е, че: „теорията за гей мъжете е маркирана с патриархални привилегии, които тя понякога деконструира, а понякога не“. От друга страна, лесбийската теория често е по-скоро „лесбийска феминистична [...] или лесбийска теория, която исторически възниква от различни съчетания с феминистичната. Чрез своя съюз с феминизма [...] често изхожда от теории, които са белязани от хетеросексизъм“. Така авторката обобщава, че гей и лесбийската теории до известна степен пренаписват сексуалните различия в тяхната джендър специфична конструкция (за повече информация вж. Case 1991: 1–20).

„АЛТЕРНАТИВНА“ ЛИТЕРАТУРА...

Тези въпроси за обхвата на понятието и самоопределението на авторите, които оформят тази тенденция, са централни и в балканския постюгославски контекст. Може да се забележи, че освен сходните със западната интелектуална парадигма проблеми в южнославянската ситуация се добавят и допълнителни колебания при дефинирането на обхвата на *куиър* литературата и принадлежността на авторите ѝ (сексуална, културна, езикова). В предговора към книгата „Приличен живот“, Драгослава Барзут, редактор на антологията, както и автор на два от разказите в нея, подчертава необходимостта да се отговори и на други важни въпроси освен очаквания „кое е онова, което днес бихме могли да означим като *лесбийска литература*“. Барзут обръща внимание и на необходимостта да бъде разяснено „коя трябва да е тази постюгославска литература“ и „какво се подразбира под постюгославска лесбийска литература“ (Barzut 2022: 10).

Под постюгославска литература авторката изтъква „съвкупността от мотиви, възникнали от общото интелектуално наследство, които комуникират помежду си“, а *лесбийска литература* може да бъде:

Литература, възникнала в процеса на преоткриване на отделни текстове, които тематично засягат (и разкриват) емоционалното, еротичното и други отношения между две жени. Тоест онази литература, с която днес се занимава феминистичната, лесбийската и *куиър* теорията. Преди всичко тя се старее да събере онова, което може да се нарече досие за писането за лесбийските отношения: историческа и техническа информация, среща с различни предразсъдъци и др. (Barzut 2022: 10).

Също така може да бъде и литература, произлязла вследствие на активистка дейност. В това отношение лесбийската литература се възприема като „своеобразно *нахлуване в публичното пространство*, която е революционна, силно ангажирана. Активизмът по свой начин произвежда смисъл на текста, лесбийската история, теми, жанрове и структури на литературата, написана от лесбийки“ (Barzut 2022: 10).

Третата вариация, която Барзут предлага е:

литература, която тематизира лесбийските мотиви, съответно лесбийското съществуване, без да е определящ полът, половата идентичност, както и която и да е друга идентичност, освен писателската. Отделни автори(ки) избират за свои герои лесбийки, тъй като смятат положението на LGBT за обществено, културно и политически важно (Barzut 2022: 10–11).

Освен активисткия аспект, сборникът „Приличен живот“ е важен, понеже предлага теоретична и поколенческа рамка за тълкуването и дефинирането на понятието „лесбийска литература“. Той успява да събере на едно място разкази, които не са били свързвани до този момент. В него могат да бъдат прочетени произведения на Мима Симич, Оля Савичевич, Шеля Шехабович, Наташа Сукич, Сузана Тратник, Лана Басташич и много други – важни имена за литературната сцена от бивша Югославия, писателки, родени през седемдесетте и осемдесетте години на миналия век, поколение, което се утвърждава литературно след разпадането на социалистическа Югославия. Като обща черта на разказите съставителката на сборника откроява осъзнатата нужда от сблъскване с миналото и новите наративи, които да изчистят културното пространство от национализма и патриархата, като подчертава, че се цели именно „въображаването на света без патриархат“ (Varzut 2022: 11).

Жанрово и поетично авторките са разнолики: драматурзи, сценаристи, поетеси, активистки, перформънс изпълнителки, но въпреки тези различия може да се открие приемственост между някои от белетристиките, а именно при яския повествователен женски глас. Всички от поместените в сборника произведения са в първолична форма, като при много от случаите става ясно, че историята е реална, както и лична авторова. Обща е и идеята, че разказите им целят да се възприеме позицията на LGBTQ+ общността като важен вид социална ангажираност на един творец, независимо от конкретното му поле на занимания.

В рецензия за книгата „Приличен живот“, поместена на интернет страницата LGBT.ba, писателката Ламия Бегагич отбелязва, че основното, с което читателят на сборника се среща, са „героините и разказвачи в текстовете, които попадат в безброй различни ситуации – обичат се млади и луди по квартири, предградия и клубове [...] историите са за нас, независимо от цялата сила на цялата наша идентичност“ (Begagić 2015). Те търпят обиди, понеже живеят в свят, в който, както отбелязва героинята на Лана Басташич от разказа „Тя“, трябва да се мълчи, когато става въпрос за любов между две жени (Bastašić 2022: 57), проливат кръв по улиците, защото на другите не им харесва, че се обичат, че са „алтернативни“. Борят се за разбиране от останалия свят, като губят битката за приемане от чичовци насилници и притеснени майки, но за сметка на това успяват да спечелят битката за себеприемане. Понякога остаряват, погребват половинките си след години достоен брак, а това, което ги държи живи, е споменът за някоя, някога обичана (Begagić 2015).

Независимо представители на коя конкретна буква от LGBT абривиатурата са куйър героите, те биват обекти на дискриминация, остават неразбрани, а „състоянието“ им се приема за нарушаване на нормата. Нерядко са заклеимени или получават диагноза, която изисква намеса отвън. Ако някои успяват да потиснат истинското си Аз и живеят дълги години в мир с останалия свят, като намират утеха в спомена, други категорично отказват да се примирят. Важно произведение за постюгославската куйър литература, в което ключова е темата за различността и това доколко тя бива разбрана и приета, а за пръв път в словенската литература централни теми са лесбийството и транссексуалността, е романът „Името ми е Дамян“ на писателката Сузана Тратник. В него хомосексуалността е представена като сериозна болест, която трябва да бъде лекувана, а „когато границата между приятелството и любовта, а още повече между любовта и еротиката в еднополовите отношения бъде премахната, това може да причини проблем с идентичността за литературните герои“ (Sosič 2006: 326). Половата определеност се превръща в развѣдник на сринове и кризи на идентичността, а занимаването с половата идентичност е основната романова ос.

Главният герой на романа „Името ми е Дамян“ е именно изгубеният на кръстопътя на сексуалната идентичност и ориентация деветнайсетгодишен Дамян. Различността му довежда до семейни скандали, а у самия младеж расте чувството за неразбраност и неприемане от страна на останалия свят. За да забрави проблемите си, героят води саморазрушителен начин на живот, изпълнен с алкохол и купони. Обикновено домът се смята за убежище и място на сигурност, но за семейството на Дамян той е приел образа на арена на постоянни сблъсъци между баща и син. Другият родител, майката, смята състоянието на своето дете за болестно и го умолява да отиде на психолог. След време обаче става ясно, че резултат няма, което довежда до компромисен вариант – посещение на група за самопомощ, чийто ръководител е Владо. В началото младежът е скептичен и категоричен, че „ще мълчи като задник“, но с течение на времето решава все пак да сподели някои свои приключения и възгледи за света. Отрича се от женските си име (родно) и самоличност по краен и безкомпромисен начин. Дамян споделя истинското си име само на единствената жена, която е обичал до този момент, а именно фризьорката Нела. Въпреки че е открил някого, пред когото може да бъде себе си и да му разкрие най-съкровени тайни, тяхната любов е мимолетна. Основната причина е, че за Дамян те са твърде различни, а „умението“ на Нела да открива проблеми дори там, където те не съществуват, се оказва непреодолима за любовта им преграда.

В свят, който не иска да приеме и разбере „алтернативните“, главният герой на романа все пак успява да намери сродна душа. Неговият най-близък приятел, който също като Дамян е от женски биологичен пол, Роки, се превръща във верен спътник по време на обиколките по дискотеки и клубове за хомосексуални. Може би до известна степен и не напълно осъзнато, двамата младежи проявяват различно, по-топло, отношение един спрямо друг – именно заради тяхната различност спрямо „нормалните“. Постоянните забавления, напивания и „зарибявки“ с жени са просто опит да се маскират болката и травмите, които им е донесъл изборът да бъдат себе си.

В даден момент от романовото действие, деветнайсетгодишният Дамян все пак решава да говори за тези травми, които са се родили още през детството му, и довеждат до настоящето неразбирателство с баща му. Става ясно, че миналото е нанесло непоправими щети, а вследствие на инцестни отношения любимката и гордост на своя баща, днешният Дамян, тогавашна Весна, слага край на кариерата си на образцово дете. Освен че ще трябва да се среща с неразбирателството и неодобрението на обществото, младежът с проблеми с идентичността и неговите родители стоят от двете страни на неразрушима стена. Отношенията дете-баща ескалират от „никога няма да се разделим“ до „то си най-лошият и никой“. Героят се вслушва в препоръките на психолога си, че е по-добре да не говори за случило се. От една страна, е по-добре да се фокусира върху бъдещето и да загърби миналото, а от друга, споделяне за сексуалното насилие няма да доведе до нищо продуктивно, тъй като бащата просто ще отрече, а майката ще предпочете да подкрепи съпруга си, а не детето разочарование.

Транссексуалният младеж започва да се чувства все по-добре на срещите на групата за самопомощ и заявява, че ако няма възможност да продължи, ще започне да я посещава отново отначало, за да може да разкаже за избория от него път, за пътя, който избира Дамян. Въпреки избора му да продължи с груповата терапия, е трудно да се говори, че Дамян претърпява метаморфоза, че утвърждава самоличността си в опит да приеме ситуацията и да открие отговорите, свързани с конфликтната му идентичност. Героят не се развива от началото до края на романа. Краткото резюме в началото на всяка глава, което служи като предистория, говори не за желанието да споделя с цел себепознание, а по-скоро е просто прищявката на един младеж, който така или иначе е подтикнат отвън да е там, да демонстрира, че живее бурен живот. В края на повествованието става ясно, че това са записките от всяка среща на ръководителя на групата за самопомощ – Владо. В сюжетен план неговата роля е пасивна, а двигател е Дамяновият монолог, който понякога бива и вътрешен. В „Името ми е Дамян“, както и

„АЛТЕРНАТИВНА“ ЛИТЕРАТУРА...

при разказите от сборника „Приличен живот“ доминиращи са описанията и наративната реч на протагониста. Читателят успява да се запознае единствено и само с неговата перспектива, докато тази на „неалтернативните“ не е заявена директно от тях, но е доловима при общуването им с и отношението им към представителите на LGBTQ общността.

Дамян не възприема живота си по начина, по който останалите го виждат. Не изпитва усещане, че е в капан, а психологическата промяна, както и тази на рожденото име, са достатъчни за изграждането на желаната личност. Не може да се говори за несигурност в идентичността му, а натискът за младежа е изцяло отвън, причинен от родителите му. Най-големият му проблем са отношенията с тях, и по-конкретно с бащата, който вижда у „болното“ си дете своето най-голямо разочарование. Протагонистът на Тратник не може да си представи да поеме по пътя, който е предопределен от биологичния му пол и социалните норми – да се омъжи, да има собствено семейство и деца, да изпълни задачите, които са били зададени на малката Весна. Това е тема, която се открива и в лесбийските разкази от сборника „Приличен живот“. В разказа „Неделен обяд“ например, писателката Ива Хлавач описва именно проблемите при сблъсъка между очаквания и реалност. Какво би било, ако имаше мъж до себе си, а не приятелка, проблемите на еднополовите връзки, понеже „никой не награждава такива неща“ (Hlaváč 2022: 36). На Балканите няма място за болните алтернативни, които желаят да поемат различен от патриархалния път.

И при двете разглеждани книги присъства темата за срама. Ако Дамян няма проблем с това какъв всъщност е, а следва собствения си път, то родителите му са с полюсни разбираня. Сходно неразбиране се открива и у герои от разказите на Ламия Бегаич, Лана Басташич, Олга Димитриевич и др., които игнорират или наказват различните, а резултатът често е да лежиш в локва от собствената си кръв, тъй като „това са Балканите“, а страхът да си лесбийка или транссексуален довежда до реалност, в която е „по-привлекателно е [...] да разказваш истории за света, отколкото да си имаш работа със същия този свят“ (Kiso 2022: 97).

Дори и да е осезаемо по-лесно да пренебрегват отношението спрямо своята другост, героите на постюгославската куиър литература избират да бранят идентичността си, желаят тротоарите да останат червени. Борят се техните уникалност и „алтернативност“ да се превърнат в нещо нормално, като най-важно остава усвояването на тази идентичност, която утвърждава свободата им.

Библиография:

- Anzaldúa 2009*: Anzaldúa, G. The Gloria Anzaldúa Reader. Durham and London: Duke University Press, 2009.
- Barzut 2022*: Barzut, D. Predgovor. – In: Lesbiiski kasi razkazi ot bivsha Yugoslaviya 2022: Prilichen Zhivot. Prev. D. Miteva. Sofia: Black Flamingo Publishing, 2022. [*Барзут 2022*: Барзут, Д. Предговор. – В: Лесбийски къси разкази от бивша Югославия: Приличен живот. Прев. Д. Митева. София: Black Flamingo Publishing, 2022].
- Bastašić 2022*: Bastašić, L. Тя. – In: Lesbiiski kasi razkazi ot bivsha Yugoslaviya 2022: Prilichen Zhivot. Prev. D. Miteva. Sofia: Black Flamingo Publishing, 2022. [*Басташич 2022*: Басташич, Л. Тя. – В: Лесбийски къси разкази от бивша Югославия: Приличен живот. Прев. Д. Митева. София: Black Flamingo Publishing, 2022].
- Begagić 2015*: Begagić, L. Pristojan život u pričama. – LGBTI.ba [прегледан 12.11.2022]. <<https://lgbti.ba/pristojan-zivot-u-pricama/>>.
- Case 1991*: Case, S.-E. Tracking the Vampire. – Differences 3 (2)/1991, 1–20.
- de Lauretis 1991*: de Lauretis, T. Queer Theory: Lesbian and Gay Sexualities. An Introduction. – Differences 3 (2)/1991, iii–xviii.
- Giffney 2009*: Giffney, N. Introduction: The “q” Word. – In: The Ashgate Research Companion to Queer Theory. Eds. N. Giffney, M. O'Rourke. London: Routledge, 2009.
- Hall 2003*: Hall, D. E. Queer Theories. London: Palgrave Macmillan, 2003.
- Hlavač 2022*: Hlavač, I. Nedelen obyad. – In: Lesbiiski kasi razkazi ot bivsha Yugoslaviya 2022: Prilichen Zhivot. Prev. D. Miteva. Sofia: Black Flamingo Publishing, 2022. [*Хлавач 2022*: Хлавач, И. Неделен обяд. – В: Лесбийски къси разкази от бивша Югославия: Приличен живот. Прев. Д. Митева. София: Black Flamingo Publishing, 2022].
- Kiso 2022*: Kiso, J. Tajnstvenost, vinagi donejde mrachna. – In: Lesbiiski kasi razkazi ot bivsha Yugoslaviya 2022: Prilichen Zhivot. Prev. D. Miteva. Sofia: Black Flamingo Publishing, 2022. [*Кисо 2022*: Кисо, Ъ. Тайнственост, винаги донейде мрачна. – В: Лесбийски къси разкази от бивша Югославия: Приличен живот. Прев. Д. Митева. София: Black Flamingo Publishing, 2022].
- McIntosh 1997*: McIntosh, M. Queer Theory and the War of the Sexes. – In: Feminisms. Eds. S. Kemp, J. Squires. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Sosič 2006*: Sosič, A. Z. Robovi mreže, robovi jaza: sodobni slovenski roman. Maribor: Litera, 2006.
- Tratnik 2021*: Tratnik, S. Imeto mi e Damyan. Prev. L. Dimitrov. Sofia: Black Flamingo Publishing, 2021. [*Тратник 2021*: Тратник, С. Името ми е Дамян. Прев. Л. Димитров. София: Black Flamingo Publishing, 2021].